

Павленко В.В. Освітньо-просвітницька діяльність педагогів-іноземців на Волині // Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – С. 310-349.

ОСВІТНЬО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГІВ-ІНОЗЕМЦІВ НА ВОЛИНІ

10.1. Освітньо-просвітницька діяльність викладачів Острозької академії (кінець XVI – поч. XVII століття)

Зазначимо, що досліджувана нами проблема має генезу, яку ми розглядаємо в територіальному та хронологічному контексті. У територіальному відношенні загальний контекст досліджуваної проблеми складає територія Волині як складний полікультурний феномен; у хронологічному відношенні ми будемо розглядати Острозьку академію як визначний освітній заклад XVI-XVII ст., де вперше проявилася діяльність іноземних педагогів.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії був утворений Південно-Західний край, до складу якого увійшли Волинська, Подільська та Київська губернії. За територією Волинь була найбільшою в Південно-Західному краї. Територія займала 63036 кв. верст, майже вдвоє більше території Поділля, але за чисельністю населення Волинська губернія займала останнє місце в краї. В ній налічувалося 13 міст, 134 містечка і 9682 інших населених пунктів, у яких проживало 2997902 осіб¹. У культурно-освітньому відношенні Волинь була однією з найвідсталіших губерній в Україні, а за рівнем грамотності населення стояла на 36 місці в Російській імперії².

«Мала енциклопедія етнодержавності» окреслює Волинь як історичний регіон у південно-західній частині України між Поліссям на Півночі й Поділлям на півдні, р. Бугом на заході й Тетеревом та верхів'ям р. Уж на сході³.

Слово «Волинь» походить від назви давнього городища Велинь біля Володимира-Волинського, про що згадується у літописах 1018 року. Назва «Волинь» (як позначення терміну) з'являється у 1077 році⁴. На тодішній території України жили різні племена. Вони знали лише свою околицю, своє місто: мали своїх старшин, а інші люди до них не належали. Звалися вони теж по-різному: сіверянами на території теперішньої Чернігівщини; люди біля Києва звалися полянами, а земля їхня – Руською землею. Ті, що жили над Тетеревом і Случчю, у великих лісах, звалися древлянами. Ті, що на Волині, – дулібами⁵.

Дуліби – перша історична назва населення Волині. Остання згадка про дулібів фіксується в описі походу Олега на Цар-город (907 р.). У X ст. назву дулібів заступають назви бужан і волинян.

Волиняни (велиняни) – східнослов'янське плем'я, яке мешкало у кінці I – на початку II тис. н.е. з обох берегів Західного Бугу та у сточищі р. Прип'ять⁶.

У книзі «Волинь. Історичні долі Південно-Західного краю», яка видрукувана П. Н. Батюшковим у Санкт-Петербурзі (1888), в історії Волині виокремлено наступні періоди:

¹ *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В – 2005. – С.606.

² *Іващенко О. В.* Євреї Волині : кінець XVII – початок XX століття / О. В. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : Волинь, 1998. – 192 с.

³ *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / [редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького]. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С.449-450.

⁴ *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В – 2005. – С.607.

⁵ *Грушевський М. С.* Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. С. Грушевський ; упор. А. Ф. Трубайчук. – К. : Либідь, 1991. – С.33.

⁶ *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / [редкол. : Ю. І. Римаренко відп. ред. та ін. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького]. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С.450.

1) *древньоруський* – до початку XIV століття (кінець правління руських князів по лінії Рюрикових, які до початку XIV століття підтримували на Волині православну віру, самотужки сприяли розвитку країни);

2) *литовсько-руський* – до 1569 року (період панування Литви над Волинню, здійснюється латино-польський вплив; країна знаходиться у підпорядкуванні литовських князів. 1569 рік – кінець з'єднання Литви з Польщею);

3) *польсько-руський* – до 1793 року (період правління Польщі до другого розділу Польщі у 1793 році; цей період характеризується ополяченням та окатоличенням усієї країни);

4) *руський* – з 1793 року (з'єднання Волині з Росією, відродження основ російської народності та православ'я)⁷.

Межі Волині упродовж історії зазнавали змін, постійно пересуваючись із заходу на схід. У 988 році великий князь Володимир Святославович заснував місто Володимир – центр Володимир-Волинського князівства. Серед найвідоміших міст X ст. на Волинській землі – Луцьк, Белз, Буськ; пізніше були засновані Холм, Берестя і Кременець.

У 1099 році Володимиро-Волинський князь Роман Мстиславович об'єднав Галицьку і Волинську землі у Галицько-Волинське князівство. У XII столітті Волинська земля відокремилась від Києва. Головними центрами освіти у Галицько-Волинському князівстві були Острог і Львів.

1349 року відбулося падіння Галицько-Волинського князівства, що стало початком нової ери в українській історії. Протягом півстоліття українські землі знаходилися під владою Великого князівства Литовського та Польщі. У 1352 році Польща і Литва підписали угоду про примирення, і Волинь увійшла до складу Литви. 1366 року Польща завоювала Західну Волинь (м. Холм і Белз), а після підписання Люблінської унії (1569 р.) вся Волинь відійшла до Польщі – було утворене Волинське воєводство (центр – м. Луцьк).

Під час перебування Волині у складі Російської імперії на освіту мала вплив Комісія народної освіти (Едукаційна комісія) Польщі (була створена у 1773 році), яка провела низку шкільних реформ.

Адміністративно-територіальний устрій Волині склався наступним чином. Після другого (1793 р.) поділу Речі Посполитої територія Правобережної України була об'єднана з Лівобережною Україною в складі Російської імперії. На зміну польському пануванню прийшла російська колоніальна політика. Указом Катерини II, тогочасної імператриці країни, від 23 квітня 1793 року було утворено Ізяславське намісництво. Центром цього державного утворення стало місто Ізяслав. У 1795 році назва намісництва була змінена на Волинське з центром у м. Новоград-Волинському (колишній Звягель)⁸.

З приходом до влади у Росії Павла I (29 серпня 1797 року) на зміну ліквідованому Волинському намісництву утворено нову адміністративно-територіальну одиницю – Волинську губернію, центром якої з 1804 р. офіційно став Житомир. Волинська губернія в 1797 році була поділена на 10 повітів: Новоград-Волинський, Лубенський, Заславський, Острозький, Рівненський, Овруцький, Радомишльський, Житомирський, Чуднівський, Домбровицький.

У 1799 році було створено 12 повітів: Житомирський, Дубненський, Ковельський, Володимир-Волинський, Ізяславський, Кременецький, Новоград-Волинський (Звягельський), Луцький, Острозький, Овруцький, Рівненський, Старокостянтинівський. Міста, які були їхніми центрами, відрізнялися між собою походженням, чисельністю населення, суспільною роллю тощо, але, як свідчать архівні матеріали XIX ст., усім їм були властиві деякі спільні типологічні риси. Кожен повіт поділявся на стани, а стани – на урядницькі дільниці. У свою чергу, повіт поділявся на дві мирові дільниці, кожна з яких складалася із кількох волостей. Керували повітами справники, а станами – станові пристави, у яких помічниками виступали урядники. У 1884 році в губернії налічувалося 48 станів і 201 волость.

⁷ *Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края.* – СПб. : Изд-во П. Н. Батюшкова, 1888. – С.2-3.

⁸ *Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині : історія, діяльність, постаті / М. Ю. Костриця.* – Житомир : М.А.К., 2001. – С.14.

Географічна територія Волинської губернії остаточно окреслилась після включення у 1832 році до складу Південно-Західного краю, до якого ще увійшли Київська та Подільська губернії. Цей адміністративно-територіальний поділ існував до 1925 року⁹.

Сучасна Волинь обіймає в Україні Волинську, Житомирську, Рівненську, північні частини Тернопільської та Хмельницької областей, у Польщі – східну частину Люблінського воєводства.

Корінними жителями Волинського краю були українці, які посідали перше місце за кількістю, друге – євреї, третє – поляки, четверте – росіяни, п'яте – німці, шосте – чехи.

В Україні до кінця XVI століття не було жодної вищої школи, тому українці здобували освіту в західних університетах (Прага, Краків, Падуя, Болонья). Щоб запобігти окатоличенню українського населення, у 1576 році було засновано православну вищу школу в м. Острозі. У другій половині XVI століття Острог став найбільш важливим центром нового українського культурного та освітнього руху, що стало історичною передумовою освітньо-просвітницької діяльності іноземних педагогів на Волині.

На Волині наприкінці XVI – на початку XVII століття активно розвивався національно-культурницький рух, що виявлявся у діяльності церковних братств та відкритті шкіл у Володимирі, Дубно, Острозі та Луцьку.

Незважаючи на сильну політику колонізації, на несприятливі умови підневільного українського життя в Російській імперії, український народ проводив наполегливу роботу проти існуючого панівного режиму за культурний розвиток народу, за рівноправність української мови та розвиток шкільництва.

Слід зазначити, що місто Острог було найпотужнішим торгівельним центром, оскільки через нього проходили важливі торгівельні шляхи із Заходу на Схід. Цьому сприяло зручне географічне розташування міста у центрі Волинської губернії (тут схрещувалися торгівельні шляхи з Молдови, Польщі, Литви, Росії й Білорусії).

Найбільш відомим на Волині з часів феодального роздроблення, від пінського князя Юрія Володимировича, був рід Острозьких. Литовський князь Ягайло у 1386 році нагородив Федора Даниловича Острозького землею, кількома селами і містом Острог¹⁰. З історії відомо, що рід Острозьких збудував великий замок, який мав важливе економічне, політичне і культурне значення для міста Острога. Князі Острозькі проводили тричі на рік ярмарки. Купці з Волині торгували худобою, з Коломиї й Дрогобича – сіллю і воском, з Криму і Туреччини – тканинами і прянощами. У торгівлі зі Сходу активну участь брали греки, які жили на одній із вулиць міста¹¹.

Замок слугував для мешканців міста надійним захистом від постійних нападів кримських татар¹². Після Люблінської унії (1569 р.) Острог загарбала феодальна Польща, насаджуючи феодально-кріпосницький та національний гніт. Особливо він посилювався після Брестської церковної унії (1596 р.)¹³.

Саме в Острозі завдяки старанням знаменитого роду князів Острозьких зародилася освіта і наука у Східній Європі. Осередком української освіти та культури, провідною науковою установою наприкінці XVI – на початку XVII століття стала Острозька академія (протягом 1576-1636 рр.). Вона відіграла роль інтелектуального центру України і стала першою українською школою вищого рівня (відкрита князем В.-К. Острозьким, що увіковічила його ім'я)¹⁴.

Отже, сприятливі умови для розвитку української культури XVI-XVII ст. склалися саме на Волині. Провідною культуротворчою силою стали волинські землевласники. У ті часи, щоб отримати посаду в установах, потрібно було досконало володіти українською, польською та латинською мовами, а система домашнього чи церковного навчання міщанських дітей уже не

⁹ *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – 2005. – С.606.

¹⁰ *Надводнюк В. В.* Романівщина. Історичний нарис / В. В. Надводнюк. – Житомир : «Полісся», 2007. – С.76.

¹¹ *Ісаєвич Я.* Остріг на Волині : перша академія, перша «слов'янська» друкована Біблія / Я. Ісаєвич // *Українське книговидання* : Витоки. Розвиток. Проблеми. – Львів, 2002. – С. 118–129.

¹² *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні XVI–XVII ст. / Я. П. Запаско. – Львів, 1971. – 310 с.

¹³ *Равчук Г.* Острог : Краєзнавчий нарис / Г. Равчук, І. О. Ткач. – Львів, 1987. – С.23.

¹⁴ *Шпізель Р.* Нариси з історії Острога / Рафаель Шпізель. – Острог : Видавець СПД Свиначук. В., 2005. – С.9.

відповідала вимогам часу. До того ж, навчання у закордонних вищих школах потребувало значних витрат. Вирішити ці складні проблеми взяв на себе князь Василь-Костянтин Острозький.

Фундатор школи-академії Василь-Костянтин Костянтинович Острозький був одним із найбагатших магнатів держави, меценатом та просвітителем. Як зазначав С. Кардашевич, князь утричі перевершував за багатством самого короля Речі Посполитої. Йому належала третина всієї Волині, маєтності у Київському, Володимирському, Білоцерківському, Богуславському, Переяславському, Канівському та Чернігівському староствах. У володіннях князя перебувало понад 3040 міст і сіл, торгові доми у Гданську, Ярославі, Львові, замки у Дубні, Турові, Тарнові, двори-палати у Варшаві та Вільно. Відомий князь Острозький в історії і як талановитий полководець. Саме добротність та просвітницька діяльність В.-К. Острозького сприяла відкриттю слов'яно-греко-латинської академії та типографії в Острозі. В.-К. Острозький для просвітницької діяльності не жалів ні грошей, ні сили. Він запросив до себе зі Львова відомого друкаря, який раніше працював у Москві, Івана Федорова¹⁵.

Однією із ознак освіченості у період українського відродження вважається «тримовність», що являла собою знання гебрайської, грецької та латинської мов. Таким чином, Острозька академія була тримовним колегіумом, який отримав назву «слов'яно-греко-латинської» школи, де іврит було замінено церковнослов'янською мовою¹⁶.

Видатний український історик М. Грушевський писав, що Острог на Волині в 1580-1590 роках став видатним центром літератури й освіти. Так саме Острозька академія стала моделлю нової школи на східнослов'янських землях, у якій намагалися поєднати греко-слов'янські та латинські освітні канони. Тут уперше у практиці української традиційної освіти запроваджено «сім вільних мистецтв», тобто предмети «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) і «квадривіуму» (арифметика, геометрія, музика, астрономія). У школі також вивчали філософію, логіку, а також слов'янську, латинську та грецьку мови (з мов переважала старослов'янська, що була близькою до народної, розмовної). На достатньо високому рівні спудеї оволодівали музикою й хоромим співом, значне місце займали й військові науки – спудеї оволодівали вправами із стрільянини з гармат і рушниць, їздили на конях¹⁷.

Про заснування Острозької академії згадується в документах сучасних дослідників. Архівні дані, на жаль, утрачені, не зберігся статут цього навчального закладу. Найперша згадка про Острозьку школу міститься у передмові до острозького «Букваря» (саме він став головним джерелом для визначення часу відкриття Острозької школи). Надруковано грецько-старослов'янський «Буквар» 15 червня 1578 р. На титульному аркуші зазначено, що «...мисленням і стараннями князя Костянтина Костянтиновича Острозького, повелівшого побудувати дім для справи друкування, а до того ж будинок і дітям до навчання, у своєму отчому і славному граді Остріг, що знаходиться на землі Волинській. І, відшукавши мужів у божественному писанні здібних у грецькій, латинській і російській мовах, і запросивши їх до діяльності у навчанні. Із-за цього й надрукована ця книжка, грецькою альфа-віта, а російською – аз-буки, переважно для навчання багатогрішного Іоанна Федоровича»¹⁸.

Усе це свідчить про те, що друкарня та Острозька школа були створені не пізніше 1578 р., тому що у 1576-1577 р. саме для потреб школи було видано буквар. Друкарня та Острозька школа взаємодіяли: у друкарні видавали навчальні посібники, а у школі готували освічених діячів. На жаль, до нашого часу дійшло лише два примірники Острозького букваря: один зберігається у королівській бібліотеці у Копенгагені, інший – у бібліотеці міста Гота (Німеччина).

Василь-Костянтин Острозький залучив до викладання в Острозькій академії талановитих вітчизняних та іноземних діячів – літераторів, мовознавців, природознавців та інших фахівців¹⁹. Чимало з них були вихованцями провідних європейських університетів – Падуї, Венеції, Кракова. На розвиток Острозької академії істотний вплив мали вчені з Греції. Грецька освіченість у XV

¹⁵ *Ивашкевич А. И.* г. Острог в его историческом прошлом и ныне / А. И. Ивашкевич. – Здолбунов, 1918. – С.9.

¹⁶ *Волкова Н. П.* Історія українського шкільництва та педагогіки : [навч. посіб.] / Н. П. Волкова, А. Д. Шевченко. – Д. : РВВ ДНУ, 2003. – С.20.

¹⁷ *Саух П. Ю.* Князь Василь-Костянтин Острозький / П. Ю. Саух. – Рівне : Волинські обереги, 2002. – С.59.

¹⁸ *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1975. – С.69.

¹⁹ *Ивашкевич А. И.* г. Острог в его историческом прошлом и ныне / А. И. Ивашкевич. – Здолбунов, 1918. – С.11.

столітті перебувала у тісному взаємозв'язку з італійською гуманістичною культурою й була перейнята реформаторськими ідеями. За складом викладачів, за якістю навчання, а також за кількістю й обсягом предметів, які вивчалися, Острозька академія випереджувала багато інших тогочасних академій.

Випускник Острозької академії архімандрит Києво-Печерської лаври Захарія Копистенський згодом написав у «Поліфонії», що тут зібралося багато ораторів рівня Демосфена, філософів і мудреців, докторів слов'янської, грецької й латинської мов, «славних» математиків і старословів²⁰. Першим ректором школи був Герасим Данилович Смотрицький – письменник і педагог, автор полемічного трактату «Ключ до царства небесного» (1587 р.).

Острозька академія вирізнялася високим рівнем викладання, мала потужний викладацький склад. Тут працювали такі інтелектуальні сили, які були випускниками латинських, протестантських та православних освітніх закладів (Феофан Грек, Кирило Лукаріс, Ян Лятос, Василь Суразький, Іоф Княгеницький, Дем'ян Наливайко, Тимофій Михайлович, Герасим Смотрицький та ін). Серед найвидатніших педагогів-іноземців були – грек Никифор Картакузин, який славився своєю ерудицією, випускник Падуанської академії; ієромонах Киприян, який освіту отримав у Константинополі.

Грек Кирило Лукаріс народився у Критській столиці – Кандії (1572-1638 рр.). Одинадцять років прожив у Італії, навчався в університетах Венеції та Падуї. З 1594 року по 1598 рік був ректором Острозької академії та професором формальної логіки і теології. З 1602 р. по 1638 р. – патріархом Александрійським (1602-1621 рр.) та Константинопольським (1621-1638 рр.).

До Острога Кирило Лукаріс прибув у сані архімандрита, він зацікавився науковими і навчальними інтересами острозького гуртка і брав активну участь у його навчальній і педагогічній діяльності. У гуртку розробили «Граматику» (підручник містить низку положень з формальної логіки). «Грамматика» – перший у Східній Європі друкований підручник граматики й логіки.

Відомо 16 листів з переписки Лукаріса з острозькими діячами (оригінали цих листів зберігаються в Константинополі, у монастирі Гробу Господнього)²¹.

Заслугове на увагу освітньо-просвітницька діяльність польського астронома, математика, доктора медицини, філософа, випускника Краківського і Падуанського університетів, магістра астрології, професора, декана факультету медицини Краківської академії – Яна Лятоса (Лятош, Лятошинський, Jan Latosinius, Latosinski, Latosz). Він народився у Кракові у 1539 році, а в 1563 році закінчив Ягеллонський університет, отримав учений ступінь магістра філософії, а з 1565 року працював професором Краківської Академії (упродовж 30 років). Ян Лятос успішно займався науковою діяльністю, видав велику кількість праць. Опубліковані праці з математики сприяли присудженню йому вченого ступеня доктора медицини. Особливо заслуговують на увагу праці, в яких він надавав великого значення вивченню ролі астрології й медицини. Серед таких – написані протягом 1572-1598 рр. праці, присвячені вивченню зв'язків астрології з медициною (праця про протистояння планет Сатурна і Марса; про затемнення Сонця і Місяця), а також брошура «Вигнання глистів людини залежно від фаз Місяця»²². Я. Лятос вважав, що за розміщенням небесних тіл можна передбачити поширення хвороб та їх лікування²³.

Для ґрунтовного вивчення медицини Я. Лятос у 1575 році виїхав до Італії і вступив на медичний факультет Падуанського університету, який у ті роки був широко відомим у світі. Після його закінчення він отримав учений ступінь доктора медицини і повернувся до Кракова у 1577 році²⁴.

У 1582 році до Краківської Академії Папа Григорій XII надіслав новий календар. Я. Лятос критично поставився до нього і виступив проти його прийняття, оскільки було виявлено багато помилок з математичної точки зору (на це Ян Лятос отримав позитивні відгуки від учених Москви, Острога). У 1598 році Ян Лятос позбавлений кафедри у Краківській Академії й змушений виїхати

²⁰ Саух П. Ю. Князь Василь-Костянтин Острозький / П. Ю. Саух. – Рівне : Волинські обереги, 2002. – С.112.

²¹ Острозькі просвітники XVII–XX ст. / [за ред. Пасічника]. – Острог, 2000. – 476 с.

²² «Изгнание глистов человека в зависимости от фаз Месяца».

²³ Там само.

²⁴ Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Лев Васильович Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.62.

за межі Польщі. Дружні стосунки, які були у нього із сім'єю князів Острозьких, відіграли вирішальну роль у переїзді до Острога. Тут він був доброзичливо прийнятий княжим двором²⁵.

Точної дати прибуття Лятоса до Острога не встановлено, хоча сучасні дослідники наводять різні дати приїзду (І. Мицько та Г. Барич – 1596 р., К. Харлампович – 1599 р., С. Камінський і Ян П'єшке – 1602 р.) В Острозі Я. Лятоса князем В.-К. Острозьким були приписані 3 села, а на вулиці Більмаж було збудовано дім. Тобто, крім реалізації себе як професора, Я. Лятос керувався мотивами матеріальної вигоди та винагороди. У збережених подвірних списках Острога є свідчення про те, що у 1599 році Я. Лятос разом із дружиною Ганною Ожеговською і дочками Ганною і Доротою проживали у власному будинку²⁶. В Острозькій академії Я. Лятос пропрацював більше десяти років, він викладав філософію, астрологію, математику і медицину польською мовою, про що свідчать конспекти лекцій спудеїв (які зберігаються у музеї Острозької академії).

В Острозі, крім читання лекцій спудеям, Я. Лятос активно займався освітньо-просвітницькою діяльністю – уперше в Україні організував госпіталь при Свято-Троїцькому монастирі, у якому лікував хворих, а також навчав основам лікувальної справи слухачів Острозької академії. Тим самим, визначальним поставав професійний мотив – підвищення рівня фаховості²⁷. Видатний польський учений брав активну участь у роботі літературно-просвітницького гуртка.

З 1594 року Я. Лятос велику кількість праць присвятив членам сім'ї князів Острозьких. Для родини Острозьких він складав гороскопи, прогностики, був сімейним лікарем. Особливе місце займає книга, видана в Острозі із календарем на 1602 рік, у якій він врахував усі недоліки календаря Папи Григорія XII. На жаль, до нашого часу наукових праць Яна Лятоса збереглося небагато, вони майже недоступні широкому колу читачів (у приватних бібліотеках Польщі збереглося не більше 5 примірників).

Слід відмітити освітню діяльність Андрія Римші, який з 1572 р. служив у родині Радзивіллів, через яких і познайомився з князем Острозьким. В Острозі був членом антиуніатського літературно-наукового гуртка. Відома листівка на двох сторінках «Хронологія» (1581 р.) іноземного педагога А. Римші, що складалася з двох аркушів, на яких видруковано назви 12 місяців (латинською, єврейською й українською мовами) і розміщено дворядкові вірші²⁸. Твір Андрія Римші – це найменше видання Острозької друкарні. Крім «Хронології», відомі три вірші автора на герби магнатів у віленських білоруських виданнях (на герб Остапа Воловича у збірнику 1585 р., на герб Льва Сапіги у публікації Литовського статуту 1588 р., на герб Теодора Скумина в Апостоли 1591 р.). Андрій Римша у 1591 році опублікував також поему про військову діяльність князя Радзивілла. Твори А. Римші, хоча і були надруковані в Острозькій друкарні, проте належать до білоруської літератури²⁹.

Не менш вагомим внеском у розвиток Острозької академії є освітня діяльність випускників Краківського університету Симона Пекаліда та полеміста Мартина Броневського. Вони також брали участь у діяльності наукового гуртка при академії, писали наукові праці, підручники, готували навчальні посібники.

Академію закінчив майбутній автор першої «Граматики»³⁰ (1619) М. Смотрицький. Його праця тривалий час була єдиним підручником старослов'янської мови не лише на Україні, а й у Білорусії та Росії³¹.

Випускником Острозької академії був перший гетьман війська Запорозького П. Конашевич-Сагайдачний. Завдяки глибокому розумінню цінності знання гетьман сприяв заснуванню біля 60-ти початкових козацьких шкіл та головної Січової школи на Запоріжжі. В академії працював Іван Вишенський – найвидатніший письменник-полеміст не тільки України, а й усього слов'янського світу, визначний культурний і громадський діяч кінця XVI – початку XVII ст. Його запросив великий

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С.64-65.

²⁷ Там само. – С.61.

²⁸ *Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636)*: бібліогр. довідник / [упоряд. І. З. Мицько / АН УРСР. Археол. Комісія; Ін-т історії; Ін-т суспіл. наук]. – К., 1990. – С.92.

²⁹ *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1975. – 156 с.

³⁰ «Грамматика»

³¹ *Равчук Г.* Острог: Краєзнавчий нарис / Г. Равчук, І. О. Ткач. – Львів, 1987. – С.8.

український магнат князь В.-К. Острозький, що збирав навколо себе талановитих людей для боротьби з католицизмом³².

Саме завдяки підготовці значної плеяди філософів, майбутніх малярів, богословів можна вважати, що Острозька академія займала помітне місце у європейському освітньому просторі на перетині XVI-XVII століть. Загалом діяльність педагогів-іноземців у академії протягом тривалого часу може кваліфікуватися як приклад взаємопроникнення кадрів з країни в країну.

Уряд Польщі, до складу якої у XVI столітті входила Волинь і Острог, намагався перетворити цей один із найбільших українських культурних центрів у провінційне місто. Попри це, місто зберегло своє національно-культурне значення. До Острога приїздили видатні українці: І. Мазепа, пізніше П. Куліш, Т. Шевченко, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький. Усі вони, особливо письменники, іменували Острог «Волинськими Афінами». На жаль, у 1636 році Острозька академія припинила своє існування.

Загалом, в історії Острозької академії можна виділити чотири етапи розвитку:

- **етап формування** (1576-1586 рр.) – характеризується значним інтелектуальним розвитком – випуском першої церковнослов'янської Біблії (1581);

- **етап розквіту** (1578-1608 рр.) – до Острозької академії було запрошено цілу плеяду педагогів-іноземців з різних країн Європи (С. Пекалід, М. Броневський, А. Римша, К. Лукаріс, Я. Лятос, Н. Картакузин);

- **етап занепаду** (1608-1636 рр.) – у 1608 році помер В.-К. Острозький. Трагічна доля В.-К. Острозького полягає у тому, що жоден з його дітей не захотів продовжити його справу. Анна-Алоїза Хоткевич, княгиня Острозька, онука Кирила Острозького, якій дістались острозькі багатства після смерті (1620 р.) Януша, князя Острозького, розпочала в Острозі будівництво єзуїтського монастиря та костюлу ім. Ігнатія Лойоли і Св. Франциска Ксаверія. При монастирі одночасно будувався колегіум для школярів. Вона була католичкою і не хотіла продовжувати справу свого діда;

- **етап відродження** (з 1994 р. до сьогодні) – етап відродження Острозької академії починається у 90-х роках ХХ століття. Зацікавлена громадськість розпочала активні дії з метою відродження національної культурної спадщини Острога та Острозької академії.

Таким чином, аналіз діяльності іноземних педагогів у Острозькій академії дає можливість стверджувати, що саме цей навчальний заклад заклав підвалини європейської моделі освіти у волинському регіоні, що спричинювало до необхідності залучення педагогів-іноземців у навчальні заклади краю. Натомість із входженням волинського регіону до складу Російської імперії культурно-освітня ситуація дещо змінилася.

10.2. Науково-методична діяльність педагогів природничо-математичних наук у Кременецькому ліцеї (поч. ХІХ ст.)

Початок ХІХ століття характеризується повним занепадом освіти Волинського краю. За рівнем грамотності населення Волинь стояла на 36 місці у Російській імперії, хоча за територією була найбільшою в Південно-Західній Росії. Як свідчать архівні джерела, згідно з переписом 1897 р. в губернії проживало 2 млн. 989 тис. душ обох статей³³.

Початком нової епохи в розвитку шкільної освіти стало утворення у 1802 році Міністерства народної освіти Російської імперії та навчальних округів. У Росії було створено шість навчальних округів: Московський, Петербурзький, Казанський, Дерптський, Харківський, Віленський (24 січня 1803 року утворений Віленський навчальний округ, до складу якого увійшла Волинська губернія)³⁴.

Освіта у Волинському краї потребувала свого реформування. У 1803 р. генеральний візитатор училищ Волинської, Київської та Подільської губернії Т. Чацький розробив проект «Про стан освіти Волинської губернії».

³² Левківський М. В. Історія педагогіки : [підручник] / М. В. Левківський. – [2-е вид., доп.] – К. : Центр навч. літ.-ри, 2006. – 376 с.

³³ Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. VIII : Волынская губерния. – 1904. – С.3.

³⁴ Джаман Т. Реформи народної освіти на Волині (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / Таміла Джаман // Нова педагогічна думка. – 1999. – № 1. – С. 115.

Кременецький ліцей став одним із перших навчальних закладів України досліджуваного періоду, який реалізував на практиці ідею залучення іноземного вчителства до освітньо-просвітницької діяльності на Волині.

Певні наукові розробки, що стосуються діяльності Кременецького ліцею, з'явилися у другій половині XIX століття. До таких належать праці М. Володимирського-Буданова, В. Шульгіна, С. Чуйко та сучасної дослідниці С. Коляденко. Перший детальний літопис ліцею створив Михайл Ролле, автор праці «Волинські Афіни». Загальну історико-юридичну розвідку здійснено М. Василенком³⁵.

Створення Кременецького ліцею пов'язується з діяльністю польського та російського державного діяча, таємного радника Олександра І, одного з видатних просвітників, чий вплив був відчутним у масштабах усієї Російської імперії – попечителя Віленського навчального округу Адама Чарториського (князь Чарториський Адам Єжи (1770-1861) зробив значний внесок у справу розбудови освіти Волині).

Як свідчать джерела, 29 квітня 1803 року Адам Чарториський подав на затвердження Міністру освіти кандидатури трьох осіб, обраних на візиторів шкіл Віленським університетом: новогрудського старосту Тадеуша Чацького, віленського прелата Ксаверія Богуна, члена Петербурзької Академії наук Василя Севергіна³⁶. Сам Т. Чацький був відомим ученим, досліджував історію, етнографію Волині, право, економіку, займався організаційною та політичною діяльністю, а також був завзятим бібліотекарем, мав власну величезну, за тогочасними мірками, культурознавчу, історичну та наукову бібліотеку.

Аналіз джерельної бази дає підстави констатувати, що Т. Чацькому, як інспектору трьох губерній, – Волинської, Подільської, Київської, – була довірена організація нижчого і середнього шкільництва. Він поставив перед собою завдання створення в одній із довірених йому губерній гімназії з поглибленою програмою і мріяв про перетворення її на університет. Т. Чацький не мав педагогічного досвіду, але він мав організаційний талант, запал, дар впливу на людей. Саме ці риси дозволили йому реалізувати власний намір (організація шкільництва на підпорядкованій йому території). Через велику кількість адміністративних обов'язків Т. Чацький звернувся до Г. Коллонтая із проханням опрацювання програми нової майбутньої гімназії та пошуку іноземних педагогічних кадрів вищої кваліфікації³⁷.

Залишивши Г. Коллонтаю теоретичний аспект справи, Т. Чацький займався практичною реалізацією своїх задумів. Організований ним збір пожертвувань на заснування гімназії приніс 415 720 польських злотих. Другим джерелом фінансування були доходи з капіталів поезуїтських маєтків, що дало ще 235000 злотих прибутку³⁸.

Постало питання про місце відкриття гімназії. Житомир – центр Волинської губернії – знаходився на її східній окраїні, а Луцьк не сподобався полякам через значний відсоток євреїв серед його населення і можливості їх культурного та релігійного впливу на майбутніх учнів. Тому Г. Коллонтай запропонував місто Кременець, і Т. Чацький з цим погодився.

Суттєвим в обранні Кременця центром польського шкільництва в регіоні стало те, що життя у м. Кременці було досить дешевим, а серед його населення переважали поляки (у 1785 році в губернії проживало 69 % поляків, 30 % росіян, 0,5 % німців)³⁹ та було досить засобів для навчання, зокрема й вільних приміщень.

Кременець мав стати центром навчально-наукових закладів Волині, до яких мали належати

³⁵ Василенко М. Кременецький ліцей і університет св. Володимира. Історико-юридична розвідка / М. Василенко. – Київ : УАН, 1923. – 49 с. Коляденко С. М. Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1085–1833 рр.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Коляденко Світлана Миколаївна. – К., 1998. – 145 с. Равчук Г. Острог : Кращезнавчий нарис / Г. Равчук, І. О. Ткач. – Львів, 1987. – 24 с. Чуйко С. Організація навчального процесу в ліцеях України (XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. Чуйко. – Тернопіль, 1999. – 20 с.

³⁶ Коляденко С. М. Кременецький ліцей у системі освіти Волині у XIX – першій половині XX століття : [монографія] / С. М. Коляденко. – Житомир : ЖДПУ, 2002. – С.12.

³⁷ Сандецька І. Кременецький ліцей і його історичне значення / І. Сандецька // Волянська з Волині. – 2006. – Берез.-квіт. – С. 19.

³⁸ Чуйко С. Ліцеї України (XIX–XX ст.) / С. Чуйко. – Тернопіль : Ліком, 1996. – С.32.

³⁹ Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб, 1895. – Т. XVI (А). – 1895. – С.630.

гімназія, інститут гувернанток, школи народних учителів, механіків, хірургів, курси садівництва та сільського господарства⁴⁰. У праці «Волинь. Історичні долі Південно-Західного краю» П. М. Батюшков стверджує, що створення ліцею було спрямоване на полонізацію краю, а також вказує на заслуги Адама Чарториського і Тадеуша Чацького у розвитку народної освіти. Він пише, що «освіта в ліцеї відрізнялась від попередньої єзуїтської, тобто сухого шкільного викладання, й отримала живий характер»⁴¹. Засновники Волинської гімназії розуміли, що навчальний заклад може стати престижним за умови, якщо будуть здійснювати навчально-виховний процес не просто викладачі, а найталановитіші тогочасні європейські магістри і професори, тобто педагоги-іноземці з відповідною освітою. І тому була розроблена ціла програма залучення до Кременця відомих учених-професорів, яких планувалося запрошувати із Віленського, Варшавського та Краківського університетів⁴².

Зазначимо, що кандидатура директора, за попередньою згодою із Міністром освіти, була затверджена візитатором Віленського навчального округу Т. Чацьким. Маючи право розпоряджатися пожертвуваннями, Чацький вільно міг робити вибір викладачів для майбутнього штату гімназії, надаючи їм гідне матеріальне забезпечення⁴³. Тим самим, на запрошення Г. Коллонтая до Волинської гімназії прибув перший її директор Ю. Чех (1762-1810) (випускник Краківського університету). Г. Коллонтай також підбирав у цей період кандидатуру префекта, на якого покладалася відповідальність за навчально-виховний процес та матеріально-господарську базу⁴⁴.

На посаду директора Подільської гімназії було запрошено випускника Краківського університету доктора натуральної історії Ф. Шейдта. Професор математики Ю. Чех та професор хімії й натуральної історії Ф. Шейдт дали згоду працювати у Волинській гімназії на відповідних умовах :

- вони мали виконувати обов'язки директора й одночасно залишатися професорами у гімназії (Ф. Шейдт – професором хімії та ботаніки, а Ю. Чех – професором вищої математики);
- мали отримувати за посаду директора та вчене звання професора 16000 крб. сріблом за рік;
- після дванадцяти з половиною років роботи мали право отримувати заслужену пенсію у розмірі 1000 крб. сріблом;
- користуватися посадою та пільгами на рівні професорів Віленського університету;
- мали право отримувати кошти на дослідження у галузі ботаніки;
- їх діти мали право отримувати освіту в найкращих навчальних закладах Російської імперії за рахунок держави.

Щодо запрошених професорів ставилася вимога підняти доручені їм гімназії на найвищий ступінь досконалості⁴⁵. Т. Чацький, у свою чергу, планував якнайповніше використати їх кваліфікацію та авторитет.

Волинська гімназія мала стати добре організованим осередком навчання й виховання. Навчальний заклад мав бути доступним для всіх суспільних верст населення і водночас готувати високоосвічену еліту краю. Під час добору педагогічних кадрів Т. Чацький і Г. Коллонтай виходили з того, які наукові доробки мали майбутні викладачі, які їх методичні досягнення та наскільки творчо вони підходять до навчально-виховного процесу. Зокрема, вчитель природи мав зацікавити учнів і переконати їх у значенні знань на практиці, тобто проводити природознавчі та геологічні дослідження; викладач права зобов'язувався формувати моральність учнів; учитель історії і географії мав знайомити учнів з місцями, пов'язаними з важливими історичними подіями. Також від кандидатів на посаду викладача вимагалось представити наукову працю, що підтверджувала

⁴⁰ Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині : [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир : Полісся, 2006. – С.48.

⁴¹ *Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края.* – СПб. : Изд-во П. Н. Батюшкова, 1888. – С.260.

⁴² Чуйко С. Ліцеї України (XIX–XX ст.) / С. Чуйко. – Тернопіль : Ліком, 1996. – С.38.

⁴³ *Исторический обзор деятельности Волынского учебного округа. 1803 г. – 1903 г. : в 2 ч. / [под общ. ред. А. В. Белецкого].* – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина. – 1905. – Ч. I. : 1803 г. – 1812 г. / [сост. Ю. О. Крачковский]. – 1905. – С.196.

⁴⁴ *О выборе в директоры Волынской гимназии Чеха и Подольской Шейдта, а также о вызове лиц из-за границ для занятия учительских мест в Волынской гимназии.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 314. – Спр. 4. – 1804. – Арк.11.

⁴⁵ Там само. – Арк.13-14.

його якісну підготовку⁴⁶.

Загалом ретельний добір керівництвом викладачів (докторів, магістрів) забезпечував сприятливі умови з організації навчально-виховного процесу в Кременецькому ліцеї.

Зазначимо, що загальноосвітня та професійна програма гімназії, підготовлена Г. Коллонтаєм, базувалась на знаннях, пов'язаних із потребами Волинського регіону. Тому він продумав створення програм для різного обсягу й рівня освіти. Так загальне навчання Г. Коллонтай доповнив диференційованим, факультативним, яке було тісно пов'язане з діяльністю професійних шкіл і відповідною підготовкою кваліфікованих чиновників для місцевої адміністрації, а також учителів та інших працівників, потрібних у Волинському краї⁴⁷.

Суттєвим було й те, що Г. Коллонтай персонально для кожного викладача склав поради щодо викладання навчальних предметів. Так у «Порадах для пана Міровського про найкращий спосіб викладання історії й географії в публічних школах» було зазначено, що викладачі повинні володіти цікавою методикою викладання предметів. На початку викладання навчальних дисциплін професори мали звертатись до учнів з промовою. Це був своєрідний вступ до предмету викладу, який, як правило, потім друкувався у вигляді брошури. Крім того, перед викладачами ставилося завдання підготувати підручник. У 1824 році кожен із професорів ліцею мав власний підручник, складений за індивідуальною методикою, що забезпечувало учням практичну реалізацію знань, набутих під час лекцій, та формування відповідних умінь.

У Волинській гімназії було виділено в окремий предмет *географію*, як самостійний навчальний курс. Ця програма складалася із *вступу* – учні отримували знання про утворення Землі; у наступні два роки вони вивчали загальні географічні відомості про Європу, також вивчали географію Росії, Данії, Швеції; у *другому* класі учні отримували поглиблені знання про Королівство Польське; у *третьому* – їх знайомили з державами Азії та Африки; а в *четвертому* гімназисти одержували загальні відомості про Америку⁴⁸.

Навчальний план Кременецького ліцею (розроблений Г. Коллонтаєм) передбачав протягом 3-4 років вивчення польської, російської, німецької, французької мов. У межах подальших трьох дворічних класів забезпечувалась реальна і гуманітарна освіта гімназистів, як основа для подальшої спеціалізації в обсязі вищих курсів. Тим самим, вивчалася математика, астрономія, загальна граматики, бібліографія.

Окрім цих наук, передбачалися спеціальні курси для майбутніх механіків, землеробів, садівників, ветеринарів, акушерок. Для педагогічно-доцільного, кваліфікованого домашнього виховання дітей Г. Коллонтаєм було передбачено інститут для гувернанток⁴⁹. У 1807 році була створена школа землемірів, а в 1809 році була відкрита школа геометрів і механіків, астрономічна обсерваторія, засновано ботанічний сад. Тим самим, учні отримували можливість вільного вибору для підготовки до майбутньої фахової діяльності.

Слід відзначити, що головною метою освітньо-виховної діяльності у Волинській гімназії було виховання особистості та підготовка майбутнього спеціаліста у різних галузях виробництва та соціальної сфери.

Значного розвитку в м. Кременці набула й музична освіта. У цьому зв'язку до Волинської гімназії для викладання музичних дисциплін запрошувалися відомі на той час музиканти, що отримали освіту в навчальних закладах Європи (Я. Лензі, В. Майєр, Г. Байєр, Я. Ролле, Й. Ваньончик). Пізніше вони зробили значний внесок у розвиток професійної музичної освіти Волинського краю, а також підготовки чималого загалу талановитих музикантів з відомих польських родин та простих українців⁵⁰.

Як свідчить аналіз, на першому етапі діяльності Волинської гімназії Г. Коллонтаєм до

⁴⁶ *Волинські Афіни. 1805–1833* : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – С.29-30.

⁴⁷ *Актуальні проблеми гуманітарної освіти* : зб. наук. праць / [за заг. ред. д. пед. н., проф. Онкович Г. В. та канд. фіз.-мат. н., проф. Ломакович А. М.]. – Київ–Кременець : РВЦ КОГП ім. Тараса Шевченка, 2008. – С.284.

⁴⁸ Там само. – С.285.

⁴⁹ *Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття)* : Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : ЖДУ, 2006. – С.19.

⁵⁰ *Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині* : [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир : Полісся, 2006. – С.341.

навчального процесу залучалися виключно іноземні педагоги: поляки, чехи, німці, австрійці та ін.

З метою удосконалення методики викладання різних предметів Т. Чацький створив три методичні відділки: *літературний* (професори літератури, мов, історії, географії, археології, дипломатії, нумізматики, бібліотекар), *моральний* (префект, ксьондз, два професори права, викладачі моральних наук і логіки), *природничий* (професор хірургії, практичної механіки, астрономії, хімії, фізики). Керував відділком найстарший викладач. Щомісяця відбувалися засідання відділків. На засіданнях обговорювалися звіти, екзамінувалися кандидати для стажування за кордоном, затверджувалися програми публічних зібрань, відбувалося читання наукових листів⁵¹.

Волинська (Кременецька) гімназія поступово стала центром усіх навчальних закладів Волинського краю (абсолютно польським навчальним закладом за мовою навчання, складом учителів та учнів). Гімназія мала два відділення: нижче і вище. У нижчому відділенні, яке складалося з чотирьох класів (по одному року навчання), викладалися основні предмети (російська, польська, латинська, німецька, французька мови), другорядні (арифметика, географія, учення про моральність). У вищому відділенні, яке складалося з трьох курсів (по два роки кожен), викладалися словесність, мови, юридичні предмети, математика.

Як свідчать джерела, при розробці Статуту гімназії Тадеуш Чацький для учнів старших класів створив учнівський суд (із самих учнів), для якого написав кодекс, а також відмінив використання тілесних покарань в учнівських класах.

Здобуття освіти дітьми у ліцеї робило можливим їх перехід до вищого соціального стану: можна було розпочати кар'єру чиновника чи військового або вступити до монастиря⁵². Доречно зазначити, що в Кременецькій гімназії навчалися переважно діти шляхти. Заради виховання своїх дітей до м. Кременця приїжджали представники польського дворянського роду, які вносили великі пожертвування на користь організації навчання та утримання викладачів.

Т. Чацький уперше при гімназії організував два конвікта, *один* з яких, для 40 учнів, був платним, де за платню в 400 злотих учень отримував право на проживання та харчування. При цьому учні зобов'язувалися після закінчення курсу навчання попрацювати чотири роки дозорцями у гімназіях або у повітових школах. *Другий* конвікт, заснований у 1811 році за проханням А. Чарториського, був безкоштовним⁵³.

У 1819 році Вища Волинська гімназія була реорганізована у ліцей з метою перетворення її в університет, хоча програма навчання залишалася незмінною (програма наближена до Віленського університету), адже з самого початку свого існування ліцей був вищим навчальним закладом і значно відрізнявся від гімназій, які забезпечували учням середню освіту.

Навчальним планом Кременецького ліцею передбачався десятирічний термін навчання, який складався з семи класів (перші три класи по два роки навчання). Тут здійснювалося вивчення військової справи, гуманітарних і точних наук, а саме: історії, права, фізики, хімії, анатомії, фізіології, географії, землезнавства, бібліографії, логіки, давніх і нових мов.

Так професор Чех викладав вищу математику в гімназії. Він написав для учнів гімназії підручник «Короткий виклад арифметики».

Для викладання до Кременця були запрошені науковці й педагоги з різних країн Європи: швейцарський математик, член Академії Наук у Петербурзі й професор університету – Микола Іванович Фус (1755-1826); російський та сербський педагог, послідовник Я. А. Коменського – Теодор Іванович Янкович де Мірієво (Мірієвський) (1741-1814); професор Віленського університету Евзебіуш Словацький (1772-1814), який з 1805 по 1809 рік викладав латинську та польські мови у Кременецькій гімназії. Випускник Віленського університету Юзеф Улдинський (1792-1863), який мав ступінь магістра права, з 1818 р. також працював у Кременці.

⁵¹ *Огороднік І. В.* Пекалід Симон (Симон Пекальський) (бл. 1567 – після 1601) : Польсько- та латиномовний діяч української культури, поет-гуманіст / І. В. Огороднік, М. Ю. Русин // Українська філософія в іменах. – К. : Либідь, 1997. – С. 215.

⁵² *Карліна О.* Кременець та його мешканці в першій половині XIX ст. / Оксана Карліна // Україна і Польща доби романтизму : образ сусіда : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 190-річчю з дня народж. Юліуша Словацького, 8–11 верес. 1999 р. – Кременець, 2000. – С. 122.

⁵³ *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходоу Вольнской епархии / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1893. – Т. 3 : Уезды Кременецький и Заславский. – 1893. – 687 с.

Поряд з вивченням гуманітарних наук, що займали велику частку навчального плану, в гімназії викладались такі науки, як: математика, фізика, геометрія, хімія та інші точні науки.

У початкових класах діти вивчали арифметику за підручником Ю. Чеха «Короткий виклад арифметики» (у 1 і 2 класах вони вивчали основи арифметики, у 3 класі – відомості про квадратні рівняння, пропорції, властивості простих геометричних фігур, а у 4 – основи алгебри і тригонометрії). Що стосується математики у старших класах, то її вивчення поділялося на три частини: практична геометрія, теоретична геометрія та геометрія площини. У першому двохріччі учні вивчали геометрію та тригонометрію, а в другому – алгебру та логіку. У документах гімназії зазначалося, що вивчення цих дисциплін проводилося за системою, що існувала з 1805 року⁵⁴.

Заслуговує на увагу освітня діяльність випускника Краківської академії Ю. Чеха. Народився він у Кракові 11 грудня 1762 р., навчався у Краківському університеті, де отримав ступінь магістра. Працював викладачем математики у м. Любліні, м. Процьку, м. Кракові. На запрошення Т. Чацького переїхав до м. Кременця, де йому забезпечили прекрасні матеріальні умови.

Ю. Чех був освіченою людиною, крім математики знав мови – латинську, французьку і німецьку. Перебуваючи на посаді директора, чітко слідкував за виконанням програми та раціональним використанням грошей. За короткий час на посаді директора, володіючи неабиякими науковими, комунікативними й організаторськими здібностями, він зумів дисциплінувати й згуртувати педагогічний колектив. Тож у подальшому він став взірцем для наступних директорів. У Кременці зберігся звичай, коли приймали на посаду директора, то до кандидата зверталися зі словами: «Будь схожим на Чеха»⁵⁵.

Автор відомих спогадів А. Анджейовський пише про роки навчання у Кременецькому ліцеї та вплив, який справив директор гімназії Ю. Чех на його життя. Так свого часу А. Анджейовський вирішив залишити ліцей і влаштуватися на роботу домашнім учителем, оскільки не було чим платити за навчання. Дізнавшись про це, директор гімназії зустрів його і сказав: «не соромся свого становища, добрий юначе – ... – ми подумаємо про подальше твоє утримання, залишайся на навчання у ліцеї»⁵⁶. Як виявилось згодом, директор гімназії виконав обіцянку.

Ю. Чех пробудив інтерес молоді до точних наук. Його учні стали відомими педагогами (Ф. Мехович, Г. Гречина, К. Ентц). Францишек Мехович (1783-1852) – учитель механіки, архітектури й експериментальної фізики. Як стипендіат, три роки навчався у Політехнічній школі в Парижі. Займався дослідницькою діяльністю і застосуванням техніки на практиці, а також вів регулярні метеорологічні спостереження в організованій у фізичному кабінеті станції. З 1807 р. по 1831 р. викладав механіку, фізику; з 1821 р. по 1831 р. викладав архітектуру, нарисну геометрію. Ф. Мехович проводив для мешканців міста відкриті заняття, які викликали чималий інтерес. Створив спілку по бурінню, що сприяло відкриттю у м. Кременці артезіанських колодязів. Став професором, згодом деканом математичного факультету університету Св. Володимира, виконував обов'язки архітектора.

У навчальному закладі від учителя фізики і хімії вимагалось популяризації найновіших досягнень у галузі науки.

Працюючи у Кременецькому ліцеї, учень Ю. Чеха Гжегож Гречина (1796-1840) видрукував підручник під назвою «Початки алгебри» (1830 р.), який складався з 2-х частин. Ця навчальна книга вирізнялася доступністю викладання алгебраїчної символіки, основ алгебраїчних дій, способів розв'язання рівнянь, дій із дробами та ступенями, тригонометричних функцій⁵⁷. Г. Гречина у Віленському університеті отримав ступінь магістра філософії. З 1819 р. по 1831 р. – професор Кременецького ліцею. На початку своєї педагогічної діяльності викладав алгебру, а з 1820 р. по 1831 р. – викладав геометрію, тригонометрію. В університеті св. Володимира захистив докторську дисертацію, став професором. Найвідоміші праці: дослідження «Про дію капілярних машин»,

⁵⁴ *Рапорты* учителей лицея о преподавании в лицее и поведении учеников. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 202. – 1829. – 33 арк.

⁵⁵ *Волинські Афіни. 1805–1833* : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – 304 с.

⁵⁶ *Chopicki E.* Od Buga do Vogu. Wspomnienia z podróży / E. Chopicki // *Kłosy*. – 1875. – № 546. – Т. XXI. – S. 13-14.

⁵⁷ *Волинські Афіни. 1805–1833* : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – С.56.

підручник «Початки алгебри» (1830), твір «Думка про алгебру», праця «Виклад нарисної геометрії».

Учнем Ю. Чеха був викладач фізики, тригонометрії, метеорології, фізичної географії, стародавньої історії (з 1820 р. по 1827 р.) Кароль Ентц (1797-1818 рр.), який після гімназії продовжив навчання у Віленському університеті.

Після Ю. Чеха навчальний заклад очолив випускник Краківської академії Міхал Сциборський. За роки директорства Сциборського Волинська гімназія отримала статус ліцею. Він уміло підтримував традиції у колективі, закладені Ю. Чехом, але в основному виявив себе як здібний викладач вищої математики. Він очолював ліцей протягом семи років, у віці 55 років пішов на пенсію.

Слід відмітити освітню діяльність педагога-іноземця Стефана Вижевського (1783 – 1840) родом із Вільна, який протягом 18-ти років працював у Кременецькому ліцеї. С. Вижевський у Кременецькому ліцеї виділявся передусім як талановитий викладач математики, який найдовше читав цей курс (з 1812 р. до 1830 р.) і виконував обов'язки префекта⁵⁸.

Вирізнявся достатньо високими здібностями методики викладання математики. У процесі підготовки лекцій С. Вижевський використовував власні конспекти⁵⁹.

Він підготував до друку рукопис «Трактат про диференціальне числення в застосуванні до механіки» та «Курс вищої математики», але фінансові труднощі були причиною не видання цих праць.

Після закриття Кременецького ліцею С. Вижевський в університеті св. Володимира очолив кафедру чистої й прикладної математики.

Варто зазначити, що крім педагогів-іноземців, у Кременецькому ліцеї у цей період працювали і волинські педагоги, які зробили істотний внесок у розвиток науки. Серед них вирізняли наступні: Юзеф Оцешковський викладав нарисну геометрію, Ян Вітвицький з 1805 р. по 1807 р. – фізику, Ян Лучинський з 1807 р. по 1820 р. викладав фізику, Ігнатій Абрамович з 1827 р. по 1831 р. був професором фізики, математики, мінералогії, Антоній Шелецький з 1805 р. по 1826 р. викладав арифметику, Войцех Яркоєвський з 1805 р. по 1818 р. – нижчу математику, геометрію, вищу математику, Францишек Зелінський з 1805 по 1820 рр. викладав фізику, а з 1805 р. по 1821 р. – механіку, Войцех Збожеєвський з 1827 р. по 1831 р. викладав геометрію, Станіслав Петровський з 1826 р. по 1827 р. – арифметику, Миколай Чарноцький з 1812 р. по 1818 рік – алгебру, Олександр Савицький з 1818 р. по 1831 р. викладав практичну геометрію, а з 1823 р. по 1831 р. – топографічні креслення.

Доречно відзначити, що учні Кременецького ліцею мали можливість вивчати курс логіки, який включав в себе практичну і методичну логіку за підручником «Елементарна логіка» (виданий у Харкові для гімназій російської держави)⁶⁰.

Після затвердження Міністерством освіти 27 липня 1807 року проекту створення при гімназії школи механіків, землемірів і геометрів більшої ваги набули точні предмети. Керівником цієї школи був призначений Францишек Зелінський, який читав курс механіки. Т. Чацький вважав його найславетнішим механіком того часу. Суттєвим є той факт, що він був нагороджений золотою медаллю від польського короля Станіслава Августа за роботу «Опис машин».

Учні школи геометрів займалися топографічним кресленням та вивченням особливостей географічних карт. У перший рік навчання вони малювали географічні карти різних провінцій, копіювали карту Волинської губернії (карта складалася з 6 аркушів, учні вчилися зменшувати її в масштабі). На другому курсі учні виготовляли економічні карти регіону та складали плани місцевості.

Достатньо відмітити, що учні отримували ґрунтовні знання з основ фізики. Ця навчальна дисципліна викладалась на другому курсі у другому півріччі (відводилося 10 годин на тиждень: 4 рази по 2 години і 2 рази по 1 годині). Учні отримували відомості про властивості фізичних тіл, силу тяжіння, рух та його різновиди, тепло, воду, повітря і т. д; ознайолювалися з теорією падіння,

⁵⁸ Там само. – С.206.

⁵⁹ Конспекти и методические планы лекций в лицее. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 145. – 1825. – 36 арк.

⁶⁰ Актуальні проблеми гуманітарної освіти: зб. наук. праць / [за заг. ред. д. пед. н., проф. Онкович Г. В. та канд. фіз.-мат. н., проф. Ломакович А. М.]. – Київ–Кременець: РВЦ КОГП ім. Тараса Шевченка, 2008. – С.285.

рівноваги, розподілу сил. Крім фізики, учні вивчали фізичну географію. У процесі вивчення вони отримували відомості про принцип роботи барометра, а на практиці вчилися вимірювати висоту, силу вітру⁶¹.

Доцільно відзначити, що викладання предметів у школі геометрів відрізнялося від загального курсу Волинської гімназії. Так до програми навчання у цій школі були включені арифметика і геометрія Евкліда (I курс) та практична механіка (II курс).

Для проведення занять створювалися відповідні навчальні кабінети. Учні могли користуватися бібліотекою, яка нараховувала 50 тисяч книг.

Завдяки діяльності педагогів-іноземців у Волинській гімназії кваліфіковано здійснювалось викладання і природничих дисциплін. Як свідчать архівні джерела, у вказаний період (1805-1831 рр.) тут працювали В. Бессер, С. Зенович, Ф. Шейдт та інші. Педагогами-іноземцями у спільній діяльності з волинськими педагогами у м. Кременці було створено осередок ботанічних досліджень.

Особливо плідною у Кременецькому ліцеї була діяльність доктора медицини, професора ботаніки В. Бессера, який започаткував зелену лабораторію лікарських рослин та облаштував ботанічний сад за зразком кращого європейського садово-паркового мистецтва. У цьому зв'язку В. Бессер тісно співпрацював з великим знавцем паркового мистецтва, автором численних парків у знаменитих родинах на терені Волині, англійським ботаніком Діонісієм Макклером. На це вказує один із перших історичних краєзнавців XIX століття Н. І. Теодорович.

Діонісій Макклер (ірландець за походженням, народився в 1762 році у Ферфілді) з шістнадцяти років займався ботанікою, садівництвом і парковим будівництвом при Дублінській академії. Під час навчання у Лондоні Д. Макклер утвердив пейзажний стиль парку, який у практиці садово-паркового мистецтва винайдений в Англії (1710-1730), а пізніше був розповсюджений по всій Європі⁶².

Наприкінці XVII століття відома поширювачка моди на англійські парки з Волині княгиня Ізабелла Чорторійська запросила молодого Діонісія до себе у маєток у Пулавах (Польща) для створення парку. Пізніше місцева волинська знать також запрошувала його для облаштування власних садиб, парків (на той час це було надто престижно і модно). Пізніше відомий ландшафтний архітектор отримав запрошення від Михайлини Любомирської, у маєтку якої було закладено парк «Палестина». Краса лісів, річок і рослинного світу Волині та вигідні запити сприяли створенню парку в генерала Карвіцького (м. Мізочі) та мальовничого парку в князя Радзивіла (с. Шпанові).

Загалом, наприкінці XIX століття Д. Макклером було спроектовано та облаштовано близько п'ятдесяти парків на території Волині – у Порицьку, Боремлі, Заборолі, Берестечку, Іванчинцях, Ворончині, Підлужному, Рівному, Озеровичах, Гармаках, Вишнівці, Полонному, Любарі, Лашках, Ладигах, Самчках, Кривині та ін. При цьому саджанці екзотичних рослин звозилися з усієї Європи⁶³.

Спочатку Д. Макклер відвідав Фінляндію, Швецію, Англію, звідки привіз рідкісні саджанці й насіння для ботанічного саду Волинської гімназії. Пізніше було облаштовано територію майбутнього саду та за всіма кращими зразками європейського ландшафтного мистецтва на території гімназії висаджено дерева, кущі та рідкісні рослини з усієї Європи⁶⁴.

Останніх п'ятнадцять років він займався розробкою парків, при цьому багато з них він створив без креслень, у натурі. Для цього він постійно знаходився у пошуках чудової природи, рослинних пейзажів у різних куточках Європи. Однією з останніх робіт Д. Макклера була реконструкція парку на Чорному острові, де він реалізував нову ідею використання води та старих дерев. Цю ідею було втілено, насамперед, у прекрасному парку графа Густава Олізара у м. Коростишеві та Кривинському парку на березі річки Горині. Зазначимо, що творчість Д. Макклера мала значний вплив на розвиток

⁶¹ *Рапорты* учителей лицея о преподавании в лицее и поведении учеников. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 202. – 1829. – 33 арк.

⁶² *Пажимський О.* Діонісій Макклер – ландшафтний архітектор на терені Волині / О. Пажимський, І. Польовий // Велика Волинь : минуле й сучасне : матеріали міжнар. наук. краєзнавчої конф., 1994. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 230–233.

⁶³ *Памятная книжка* Волынской губернии на 1901 год. – Житомир : Издание Волынского губернского статистического комитета, 1901. – С.31.

⁶⁴ *Пажимський О.* Діонісій Макклер – ландшафтний архітектор на терені Волині / О. Пажимський, І. Польовий // Велика Волинь : минуле й сучасне : матеріали міжнар. наук. краєзнавчої конф., 1994. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 230–233.

садово-паркового мистецтва Волині й України.

Пізніше облаштуванням ботанічного саду та науковими флористичними дослідженнями керував професор ботаніки В. Бессер. При цьому він обмінювався насінням і рослинами з багатьма садами Європи та підтримував зв'язки з відомими європейськими ботаніками. В. Бессер народився в Інсбруку 7 липня 1784 року. Його батьки, Самюель Готліб Бессер і Юзефа фон Лансенгофер, померли під час епідемії, коли хлопчику було чотирнадцять років. З цього часу він виховувався під опікою дядька, професора ботаніки, Шуберта Шиверека. Пізніше закінчив Краківський університет, отримавши науковий ступінь доктора медицини⁶⁵.

У 1808 році Т. Чацький запропонував тридцятирічному австрійцю В. Бессеру роботу в Кременецькій гімназії⁶⁶, але за таких умов: змінити польське підданство на російське; для викладання вивчити польську мову (до даного часу доктор медицини В. Бессер послуговувався виключно німецькою науковою мовою). Остання умова Т. Чацького була не випадковою, оскільки завдяки його зусиллям польська мова, до того перемішана з латиною, очистилася, а вся освіта в ліцеї звільнилася від єзуїтської схоластики⁶⁷.

Також Бессер читав ліцеїстам натуральну історію, тобто походження та географічні відомості з історії розвитку рослин⁶⁸.

Водночас він обіймав посаду директора ботанічного саду і прагнув запровадити багато змін. Так під його керівництвом учні висаджували нові рослини (з ботанічних садів усієї Європи), розбудовували оранжереї. Він осучаснив програму навчання та систему колекцій ботанічного саду, запроваджені ще засновником цього парку та великим ентузіастом-ботаніком ірландцем Д. Макклером та продовжувачем його справи професором Ф. Шейдтом. Тим самим В. Бессер продовжив справу і Д. Макклера, і Ф. Шейдта щодо перетворення Кременця у важливий пункт на карті досліджень європейської флори⁶⁹.

Значну матеріальну допомогу В. Бессерові надавали відомий знавець у галузі ботаніки пан Борейко, волинські князі Олізар, Радзивіл та Яблонський, княжни Карвіцька, Валецька та Ожаровська, пан Голембовський та пан Петровський. Багато визначних осіб (професор хімії та ботаніки з Відня пан барон Жакен Консейлер, професор зоології та ботаніки з Вільно абат Жюндзіль, професор ботаніки з Відня Шмідт, професор ботаніки з Готенгу Шредер, префект ботанічного саду з Парижу Туен) також надавали ботанікам Кременецького ліцею консультації з догляду за рослинами.

У 1805 р. Т. Чацький запропонував роботу у Волинській гімназії Францишеку Шейдту. Цей іноземний педагог народився в Кракові 2 квітня 1759 року в заможній міщанській родині, отримав вищу освіту в Краківському університеті, де здобув ступінь доктора. У Волинській гімназії знаний на той час природодослідник викладав хімію, натуральну історію, тобто ботаніку, зоологію та мінералогію. Доречно відзначити, що навчальний курс ботаніки за його програмою (опублікованою 1805 року) включав багато елементів фізіології рослин та викладав у хімічному трактуванні⁷⁰.

Ф. Шейдт, як викладач натуральної історії (ботаніка), розширив власну програму за рахунок елементів хімії (на той час це було новинкою). Доречно відзначити, що професор Ф. Шейдт, крім навчальних викладів та натуралістичних досліджень, глибоко знався на бібліографії. І, як поміркований християнин, добродієць, полишив по собі гарний слід серед викладачів та студентів Кременецької гімназії тим, що подарував чимало книг гімназійній бібліотеці, серед яких була і колекція Польського короля Станіслава Августа Понятовського (яка нараховувала велику кількість примірників у галузі природознавства). Завдяки кропіткій праці Ф. Шейдта, гімназія отримала добре оснащений зоологічний кабінет із багатою колекцією комах (чисельністю 1058 екземплярів). У

⁶⁵ Бессер Вилибальд. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 2. – Том I. – Спр. 133. – № 18. – 2 арк.

⁶⁶ О выборе в директоры Вольнской гимназии Чеха и Подольской Шейдта, а также о вызове лиц из-за границ для занятия учительских мест в Вольнской гимназии. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 314. – Спр. 4. – 1804. – Арк.24.

⁶⁷ Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – С.264.

⁶⁸ Отчеты преподавания наук в Вольнском лицее в течении 1829–1830 и 1826–1827 учебных годов. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 2. – Том I. – Спр. 91. – Арк.64, 91-91 звор.

⁶⁹ Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – С.176.

⁷⁰ Там само. – С.175.

цьому зв'язку заслуговує на увагу те, що колекція була зібрана та систематизована учнями Ф. Шейдта у процесі польових досліджень та лабораторно-практичних занять з інсектології⁷¹.

Природничі науки у Кременецькій гімназії вивчалися у широкому обсязі. При цьому хімія була обов'язковим предметом. Тому після смерті Францишека Шейдта викладати її запросили Стефана Зеновича (1807-1815). Мінералогія викладалась як додатковий предмет (протягом року по дві години на тиждень). С. Зенович був відданим учителем та невтомним, старанним дослідником⁷². Він прагнув долучити учнів до найсучасніших на той час знань у галузі геології. З 1814 року С. Зенович проводив польові дослідження. Загалом, він мав ґрунтовні знання з геологічної будови Волині й Поділля. Ці знання пізніше були описані ним у праці «Геогностичний опис Кременецьких гір» (рукопис, на жаль, не зберігся). З 1815 року С. Зенович викладав мінералогію, геогнозію і технологію. Він упорядкував колекції (систематизував за схемою Вернера зі збереженням поділу на класи, роди й види), створив каталоги, обладнав лабораторію, тобто зробив вагомий внесок у розвиток природничої науки у Кременецькому ліцеї.

Як уже зазначалося, у 1803 році в Російській імперії було запроваджено єдину систему шкільництва: університет, гімназія та парафіяльна школа. У цьому зв'язку перед гімназією ставилося завдання підготувати юнацтво до вступу в університет. Щодо природничих наук, то у Волинській гімназії викладався дворічний курс природничої історії.

З архівних матеріалів нами була знайдена програму натуральної історії Вілібальда Бессера на 1826-1827 навчальний рік. Вивчення натуральної історії В. Бессер поділив на три частини⁷³ :

1. Загальна біологія, що передбачала вивчення розвитку життя на Землі, характеристику рослин та тварин, використовуючи доступні підручники.

2. Зоологія, де студенти вивчали загальні питання з курсу зоології у формі репрезентованих таблиць. В. Бессер порівнював багато систем класифікацій, а саме Кюв'є і Ламарка. Вивчення еволюції тварин відбувалося за підручником зоології Яроцького, а також ксьондза Йондзілла. Матеріали з археології пропонувалося вивчати за підручником Блюмен Баха.

3. Ботаніка (2 роки). Курс ботаніки включав окреслення предмета й завдання цієї дисципліни. Вивчення предмету передбачало, насамперед, отримання знань з історії біології, органографії (морфології рослин) та елементи фізіології. У викладах курсу ботаніки професор В. Бессер подавав навчальний матеріал у формі таблиць і порівнював системи класифікацій європейських учених-ботаніків Ліннея, Турнефорта і Антуана Лорана де Жусьє.

В. Бессер підготував авторську програму для студентів з урахуванням кращих європейських наукових і методичних надбань. Слід відмітити, що викладачі-іноземці користувалися власною програмою і використовували навчально-методичне забезпечення польською, німецькою та французькою мовами⁷⁴.

Для опрацювання учнями був складений список літератури з ботаніки (для тих, хто особливо цікавився ботанікою, було складено додатковий список). Загалом усі учні повинні були вміти добре розпізнавати рослини, ґрунтовно знати систематику. З кожним роком кількість учнів у Кременецькій гімназії зростала (1806 р. – 422; 1807 р. – 434; 1808 р. – 404; 1809 р. – 413; 1810 р. – 612; 1811 р. – 612; 1812 р. – 693 учні).

Доречно відзначити, що Кременецький ботанічний сад слугував базою для глибокого й ґрунтового опанування учнями наукових засад ботаніки. Вони збирали місцеву флору і вирощували її в саду для кращого вивчення і розмноження. Також функціонували відділи декоративних та овочевих рослин. Систематичне щорічне висаджування рослин сприяло створенню у 1807 році аптекарського городу (як складової ботанічного саду) для підготовки ліків рослинного походження у фармацевтичній лабораторії з подальшим їх безкоштовним розповсюдженням серед прихожан Почаївської Лаври.

Варто відзначити, що гімназійний ботанічний сад був не лише навчально-науковим центром для учнів Кременецького ліцею, але й став осередком просвітництва для широких верств населення

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. – С.189.

⁷³ *Отчеты преподавания наук в Волынском лицее в течении 1829–1830 и 1826–1827 учебных годов.* – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 2. – Том I. – Спр. 91. – Арк.91-91 звор.

⁷⁴ Там само. – Арк.94.

краю та жителів Кременеччини, оскільки вхід до нього був вільним і для простих людей. На той час багато рослин розподілялося серед місцевих жителів безкоштовно (передусім, це були різноманітні види і сорти овочів та зернових рослин).

З 1807 року садівником у ботанічному саду працював пан Ігнацій Грабовський, який отримав ґрунтовні знання з догляду за рослинами у свого вчителя Д. Макклера. З 1818 року місце садівника посідав Вітцел, якого у 1827 році змінив Гофман. Суттєво, що учні постійно доглядали за екзотичними рослинами, особливо влітку, за що отримували заробітну платню. Варто зазначити, що з 1818 по 1833 рр. у Кременецькому ліцеї працювали 31 особа в управлінні та на викладацьких посадах (директор – 1000 руб., префект – 600 руб., бібліотекар – 700 руб., священник – 350 руб., вікарний – 150 руб., старші вчителі (9) – 600-500 руб., молодші вчителі (10) – 150-500 руб., посадові помічники (7) – 150-300 руб.).

З 1810 року в ліцеї розпочалося видання каталогу рослин французькою мовою «Catalogue des Plantes du Jardin Botanique de Krzemieniec en Volhynie», 1810), де вказувалися усі рослини, які росли в саду (2500 видів, 750 родів). Сад поступово збагачувався кількісно й розвивався, і вже у 1820 році було видруковано каталог польською мовою «Список декоративних рослин» (Spis roślin ozdobnych)⁷⁵.

В. Бессер безперервно проводив флористичні дослідження, він був найкращим знавцем флори Волині й Поділля, досвідченим знавцем степових рослин, а його польові дослідження охоплювали великі території України. З метою вивчення географії та ботаніки учні під керівництвом професора В. Бессера здійснювали польові дослідження флори і фауни Волинського і Подільського краю. Саме літні подорожі дозволили В. Бессеру не лише створити велику колекцію гербаріїв, але й географічні карти конкретних урочищ Волині й Поділля. Свій гербарій він збирав ще з часів навчання у Краківському університеті. Пізніше результати своїх польових досліджень учений науково узагальнив у атласі «Флора і фауна Волині й Поділля», який видрукував у Парижі французькою мовою⁷⁶.

Суттєвим є й те, що професору В. Бессеру допомагали не лише студенти Кременецького ліцею, але й вчителі, які надсилали йому рослини з усієї Волині. Результатом таких пошуків було те, що під керівництвом В. Бессера викладачі ботаніки вели не лише науково-дослідну роботу, але й видавали ботанічний журнал. У ці часи сам В. Бессер був членом багатьох наукових товариств: Товариства садівників у Лондоні, наукових товариств у Лїпску і Берліні, Варшавського Товариства Друзів Наук, Петербурзької Академії Наук, Московського товариства природодослідників та Краківського наукового товариства.

Значну роль у розвитку колекцій ботанічного саду в Кременці відіграв А. Анджейовський, який зібрав багато видів рослин, подорожуючи по Волині, Поділлю, Південному Поліссі. Він описав спостереження за натуральними подіями у природі. У 1812 році він відбув до Варшави, звідки привіз велику кількість рослин для ботанічного саду⁷⁷. 1 квітня 1823 року на вченій раді ліцею було прийнято рішення видати винагороду помічнику натуральної історії у Волинському ліцеї А. Анджейовському в розмірі 500 руб. сріблом. По суті, А. Анджейовський став першим волинським ботаніком, який народився і працював на Волині, навчався у Волинському ліцеї, прослухав курси Ф. Шейдта і В. Бессера.

Слід відзначити погляди викладача фізики, хімії, ботаніки, зоології, мінералогії, геодезії і технології Стефана Зеновича. Він стверджував, що весь світ складається з шести таємничих творінь Бога: небесного простору, атомів, електрики, теплецю (флогістону), органічної істоти й душі.

Неподалік Кременця, у селі Сапанів, для проведення дослідів було організовано дослідне господарство. Тут була створена база для вивчення агрономії. Викладачем агрономії був Міхал Фричинський (1794 – 1859 рр.). У 1807 році була відкрита професійна школа механіків і геометрів (передбачалося відкриття шкіл: гувернанток, підготовки учителів початкових класів, ветеринарів,

⁷⁵ *Волинські Афіни. 1805–1833* : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – 304 с.

⁷⁶ *Willib, Swib, Cli.* – Enumeratio plantar. hucusque in Vollhynia, Podolia qub. Kiioviensi, Bessarabia cis-tyraica et circa Odessam collectar., simul cum observationibus in Primitias florum Galiciae austriacae. – Vilnae, 1822. – in. 8.

⁷⁷ *О награде помощника учителя Волинского лицея Анджейовского за путешествие в предмете ботаники в Южных Российских губерниях.* – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 314. – Спр. 28. – 1822–1824. – Арк.11.

хірургії, акушерства). На експериментальному майданчику Сапанова учні школи механіків перевіряли свої інженерно-конструкторські здібності й уміння, а учні агрономічної школи набували вмінь, необхідних для ведення сільського господарства⁷⁸.

У цій школі викладач М. Фричинський займався розробкою технології виробництва полотна з льону, а також запропонував нову технологію його відбілювання. Тобто він був засновником новітніх технологій виготовлення полотна на волинських землях. Свої нотатки М. Фричинський друкував на сторінках «Dziennika Wilenskiego». Серед них опубліковані наступні: «Кілька зауважень про сільське господарство в Північній Голландії», «Використання у Голландії способу відбілювання полотна й ниток», «Спосіб захисту одягу, хутра й т. п. від молі», «Приготування качинового пір'я з метою використання його для постелі», «Спосіб, яким пожовклій білизні повернути білизну», «Спосіб виготовлення вестфальських сирів», «Спосіб позбавлення риби від болотного присмаку», «Рослини, які поліпшують ґрунт», «Спосіб протидії черв'якам у збіжжі». Отже, самі назви робіт засвідчують, що друковані праці М. Фричинського мали не лише наукове, а й практичне спрямування і тим самим сприяли збагаченню побутово-господарської культури Волинського краю⁷⁹.

Аналіз діяльності педагогів у Кременецькому ліцеї засвідчує, що забезпечення кадрами у цьому освітньо-науковому закладі відбувалося у декілька етапів :

- I етап – навчальні курси переважно читали професори та вихованці Краківської академії – педагоги-іноземці (Й. Чех, Ф. Шейдт, М. Сціборський, В. Бессер, брати Яркоєвські).
- II етап – працювали викладачі та вихователі Віленського університету (Г. Гречина, С. Зенович, К. Ентц, О. Міцкевич, Й. Улдіньський, С. Чижевський).
- III етап – працювали вихованці Волинського ліцею після отримання університетської освіти за кордоном (Й. Коженювський, Ф. Мехович, А. Анджейовський, М. Вишнеєвський, М. Фричинський).

Щодо Кременецького ботанічного саду, то у 1830 році у ньому було зібрано 12 тисяч різних рослин. Загалом, як свідчить аналіз, Кременецький ботанічний сад, заснований у 1806 році, проіснував до 1841 року. З 1806 по 1809 рік садом керував Д. Макклер, а з 1809 року було сформовано науково-ботанічний центр, який міг рівнятися з університетськими садами не лише Кракова, а й усієї Європи. Науково-ботанічний центр створив професор В. Бессер разом зі своїми учнями (займав посаду директора з 1809 по 1838 р). З 1838 року В. Бессер передав свої повноваження Р. Траутфетеру.

Поступово Кременець став відомим науковим центром Європи. Завдяки незвичайній, багатій флорі, порівняльним дослідженням В. Бессера, експедиціям А. Анджейовського Кременецький ліцей тривалий час був основою наукових досліджень з ботаніки в Україні й відомим у Західній Європі.

Після закриття Кременецького ліцею В. Бессер переїхав до Києва і продовжив роботу в університеті св. Володимира. Після смерті В. Бессера частина добродійців (учні та батьки учнів) присвятили його імені, на пожертвувані власні кошти, стипендії, а саме: стипендію імені В. Бессера для 2-ї Київської гімназії – 7500 руб., з них відсотків – 295 руб. щорічно, стипендію імені В. Бессера для Немирівської гімназії – 5400 руб., з них відсотків – 400 руб. щорічно, стипендію імені В. Бессера для університету ім. св. Володимира – 10000 руб., з них відсотків – 400 руб. щорічно. При житті В. Бессер особисто пожертвував кошти для стипендій у гімназіях Житомира та Кам'янця-Подільського (5000 та 7434 руб.)⁸⁰.

Коли матеріальну базу Кременецького ліцею було перенесено до Київського університету св. Володимира (в 1833 році), частину рослин було перевезено до Київського ботанічного саду⁸¹. Саме завдяки цьому в 1839 році було засновано Київський ботанічний сад імені Фоміна.

У 1834 році більшу частину рослин Кременецького саду остаточно було перевезено до

⁷⁸ Кременецький ліцей 1922–1939 гг. – ДАТО. – Ф. 131. – Оп. 1.

⁷⁹ Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль : «Богдан», 2006. – 304 с.

⁸⁰ Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : ЖДУ, 2006. – С.165.

⁸¹ Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб., 1896. – Т. XVII (А). – 1896. – С.861.

університету св. Володимира (у ньому нараховувалося більш як п'ять тисяч видів ґрунтових і горшкових рослин та майже чотири тисячі видів насіння). Після того, як у 1842 році найкращі дерева, кущі та трави були остаточно перевезені до Київського університетського саду, залишки флористики Кременецького саду були передані чоловічій духовній семінарії, а згодом – частково – єпархіальному училищу⁸².

Пізніше, коли територія Кременецького ботанічного саду була передана жіночому єпархіальному училищу, постала пропозиція використати сад наступним чином: розбити город, на якому вихованки вчилися би доглядати за сільськогосподарськими рослинами, або посадити фруктовий сад, який би збагатив місцевий бюджет училища. Проте єпархіальний з'їзд, заслухавши доповідь училищної ради, прийшов до висновку про недоцільність знищення училищного саду як такого, що є дорогим Волинському духовенству своїми «історичними та особистими спогадами. Під тінню цього саду вчилася більшість Волинського духовенства, аристократи польського ліцею»⁸³. Розведення фруктового комерційного саду з'їзд визнав неможливим з навчально-виховної точки зору: важко припустити, щоб хтось із дітей не звабився яблуком або грушею, що буде приводом до нескінчених нарікань орендарів. Також вихованки училища ціле літо не мали б можливості дихати свіжим повітрям у саду⁸⁴. Вирішено було залишити плодові дерева та більш цінні породи, зокрема бук, а різні непотрібні дерева, наприклад, липи, ясени, граби та інші, вирубати⁸⁵.

Загалом, колонізація Південно-Західного краю на поч. ХІХ ст. стала результатом зусиль не стільки Т. Чацького й А. Чарториського, але й проявом тогочасної російської політики, яка відкрито заохочувала поляків до організації національних навчальних закладів. Що стосується особистості Т. Чацького, то він, поляк за національністю, був упевнений, що західні українські землі є частиною Польщі. Такої ж думки дотримувалася більшість представників російського суспільства. Т. Чацький не збирався безпосередньо використовувати діяльність освітніх закладів для задоволення політичних амбіцій, але це не виключало можливості досягнення інтелектуального та суспільного відродження Речі Посполитої загалом та Південно-Західного краю зокрема.

Доречно зазначити, що створене Міністерство народної освіти сприяло інтенсивному розвитку волинської освіти, воно вплинуло на організацію навчальних закладів, створило єдине управління навчальними закладами, а також встановило контроль за навчальними планами.

У 1818 році А. Чарториським було засновано «Товариство для вдосконалення в авторстві й ораторстві», яке дозволяло іноземним педагогам займатися науковою роботою. До діяльності наукового гуртка також долучалися учні старших класів. У гуртку панував демократичний дух. Учні мали можливість самостійно вибирати теми для виступів, для підготовки рефератів, творів. Право обирати керівників надавалося також учням.

Таким чином, саме завдяки плідній діяльності іноземних педагогів Д. Макклера, В. Бессера, Ф. Шейдта та ін. на теренах Волині на початку 20-х років ХІХ ст. утвердився навчально-виховний заклад, який майже дорівнював університетським установам європейського типу. Кременецький ліцей був важливим чинником, який впливав не лише на духовно-культурне, а й на економічне життя м. Кременця та Волині загалом.

Отже, вивчення діяльності викладачів природничих дисциплін у Кременецькому ліцеї дає можливість дійти висновку про те, що серед них працювали відомі далеко за межами України іноземні педагоги – Ф. Шейдт, М. Фричинський, С. Зенович, А. Анджейовський та ін. Вони не лише використовували у своїй діяльності набуток передової наукової думки Західної Європи, але й самі створювали підручники й посібники для навчальних закладів. Застосовуючи загалом традиційні форми й методи викладання, іноземні педагоги створювали також свої власні індивідуальні методики вивчення окремих природничих дисциплін.

⁸² Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині : [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир : Полісся, 2006. – С.282.

⁸³ В дополненіе к статье «Практический совет» // Волыньские епархиальные ведомости. – 1908. – № 30. – С.474.

⁸⁴ Там само. – С.473.

⁸⁵ В дополненіе к статье «Практический совет» // Волыньские епархиальные ведомости. – 1908. – № 44. – С. 758.